

SZŐCSNÉ GAZDA ENIKŐ

HÁROMSZÉKI CSEMPEKÉSZÍTŐ KÖZPONTOK ÉS KUTATÁSI PROBLÉMÁIK

1. Csempekultúra Háromszéken

A háromszéki fazekasközpontok feltárása helytörténeti és néprajzi szempontból egyaránt fontos feladat. A valamikori Háromszék, napjainkban Kovászna megye területe nagyon gazdag agyaglelőhelyekben, így hát nemcsak elméletként fogalmazható meg, hogy csaknem minden faluban volt fazekasság hosszabb vagy rövidebb ideig. Eddig 23 településen tudtuk dokumentálni e mesterség tágabb vagy szűkebb jelenlétét, de kérdéses, hogy a kutatások még hány faluban hozzák felszínre az agyagművességet.

Nemrégiben került elő néhány olyan adat, amely a kutatót még tovább sarkallja, hogy mélyebben is felülvizsgálja a megye fazekasmúltját: Páll Judit a görögkeletiek 1699-es összeírásában Málnáson Habán Ráduly nevű személyt talált.¹ Ügyszintén Habán vezetéknévek sokaságát lelte Herepei János, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum valamikori igazgatója, a jeles kultúrtörténész és kerámiakutató, mégpedig Málnáson 1746-ban, Egerpatakon 1788-ban, Dálnokon 1818-ban, Bodokon 1746-ban, Hídvégen 1787-ben.² Tudjuk, hogy Bethlen Gábor 1621–22-ben Alvincre újkeresztény (habán) mesteremberek sokaságát telepítette le. A főképpen Morvaországból érkező habánok közül a legnagyobb hírnévre a fazekasmesterek tettek szert, akik a későbbi fejedelmek sorozatos üldözései következtében szétszóródtak egész Erdély területén. A magas technikai tudású, jórészt ónmással dolgozó habán mesterek jelenléte tehát már viszonylag korán ösztönzőleg hathatott a háromszéki fazekasművészet alakulására. A habán mesterek a kályhacsempék készítésében is jeleskedtek. A számos felszínre került csempetöredék alapján bizonyosra vehető, hogy a habánok főúri megrendelőik számára többszínű, ónmázás, bokályos kemencéket készítettek. Termékeiken terüldíszszerű, ismétlődő mintákat alkalmaztak, amelyek az olaszos brokátszövetek mintávilágával is rokoníthatók. A habán mintaállomány divatszerűen hódított egész Erdély területén, és biztosra vehető, hogy a 18. század folyamán a könnyebben elkészíthető, utánozható végtelen mintás kemencék már nemcsak a habán mesterek, hanem a székely falusi fazekasok műhelyeiben is elkészülhettek.

Háromszék területén több mezőváros volt (Sepsiszentgyörgy, Illyefalva, Kézdivásárhely, Bereck, Barót), ezekben bizonyára működhetett csempekészítő. A csempekályhák rakására az igény is viszonylag ko-

¹ Páll 1999. 76.

² Herepei 1965. I. 351.

rán kialakulhatott, hiszen erőteljes nemesi és kismanesi réteg élt itt, akik állandó megrendelői lehettek a kályhacsempéknek. A korai birtokösszeírások az egész megye területéről jelzik, hogy a 17. században a csempékályha a környék udvarházainak, kúriáinak divatos fűtőberendezése volt. A Kálnokiak 17. század végi birtokösszeírásából például látható, hogy a kőröspataki kastélyban, és az ezt övező serfőző-, szövő-, szakács- és iskolaházban 18 darab csempés kemence volt, ezekből hét paraszt, vagyis mázatlan csempékből, öt zöld mázúakból rakódott. E kályhák egyrésze a leírások alapján kő-, vas- és falábakon állt, mivel szabad tűzhelyes berendezések voltak, amelyekben a csempesor pusztán füstfogóként használták.³ A 17. században viszont már megjelent az ajtós csempékályha is, amint erről e család iratanyaga informál. Ugyanezen család kézdiszentléleki udvarházában a zöldmázás kemencék egyikéről kiemelték az összeírásban, hogy „zöld mázu csipkés, kerék kályhás kemence, vas lábbon álló, vas pánt a szájában”.⁴ A kályhák formájáról nem sok információnk van, egyesek csipkés szélűek, másokon „mázás gomb” volt.⁵ A színes, mázas kályhák az ebédlőben, palotában, az asszonyok és leányok házában álltak, a mázatlanok a kevésbé feltűnő helyekre kerültek. A Gerébek, Mikók, Aporok, Mikesek, Nemesek nagyobb birtokain nemcsak az udvarházban, hanem a szolgálók, cselédek kisebb házaiban is csempékályha fűtött. Ahogy a 18. század vége felé közeledünk, a csempés tüzelőberendezés már nemcsak a főurak házában kiváltsága lesz. A peselneki Rápolyi család udvarházában „egy fehér mázu, négy szegeletű, kívül a Konyhából lévén bé fűtője, Esztergában metzett négy lábakon álló fűtő” fűtött a „nagy ház”-ban, a kisebb házban „Négy szegeletű, fehér mázu, négy fa lábakra rakva, kitsin vas Táblátska Ajtoja be zárlo” fűtőberendezés volt, a félreeső helyeken ezzel szemben az egyszerű, csempék nélküli, bemeszelt-vakolt fűtőt részesítették előnyben.⁶ A csempés tüzelőberendezés a 19. század elejére a lovas katonák házaiban is elterjed, ekkortól tekinthető végeredményben általános használatúnak a csempékályha Háromszéken. A vagyontalanabb réteg házaiban bizonyára a sövényből font és bevakolt kandallótípust, vagy a masszívabb meszelt szabad tűzhelyet válthatta fel.

Az óriási elterjedés ellenére nagyon hiányos a háromszéki csempékultúráról alkotott képünk. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy nem voltak jelentős ásatások vidékünkön. A középkor és újkor régészeti feltárására eddig nem fektettek hangsúlyt, inkább a megye területén lévő őstelepek, várrendszerek kutatását tartották fontosabb feladatnak. Jóformán egyáltalán nem vizsgálták a települések belső szerkezetét, és csak napja-

³ Tüdős 1998. 199–205.

⁴ Uo. 212.

⁵ Uo. 237.

⁶ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 27., Nagy Jenő kollekció, II/45. 48–51.

inkban kezdik a nemesi kúriák környékének ásatását is elvégezni régészeink.

E tényekből adódóan, e tanulmány csupán felszínes ismereteket tud nyújtani egy régészeti feltárásokkal összekötött alaposabb elemzéshez. Reméljük, hogy a székelykeresztúri példán fellelkesülve, hamarosan elkezdődik a mezővárosok és fazekasfalvak agyagművességének tudományos igényű feltárása, amelyhez e néhány, egyelőre levegőben lógó adat is segítséget fog nyújtani.

2. Háromszék korai csempekultúrája a leletek alapján

E tanulmány elsősorban a Székely Nemzeti Múzeum kályhacsempegyűjteményének háromszéki vonatkozású tárgyait dolgozza fel. E gyűjtemény egy részéről már megjelent egy rövid ismertetés Gazda Klára tollából⁷, és jó néhány adatot Seres András is feldolgozott a Kovászna megye fazekasságát ismertető tanulmányában.⁸ Hogy mégis érdemesnek tartjuk e tanulmány közzétételét, az talán azzal magyarázható, hogy az említett két tanulmány nem dolgozta fel teljes egészében a Háromszékről előkerült csempeállományt, és azóta előkerült néhány olyan adat a levéltárakból és gyűjteményekből, amelyek kiegészítik eddigi ismereteinket. Nem tartjuk fontosnak, hogy az ismertetett csempeket egyöntetűen háromszéki keletkezésűeknek kiáltsuk ki, ezeket ugyanis megcáfolhatják az elkövetkezendő korszak alaposabb, kályhacsempeket bemutató tanulmányai. Ugyanakkor ki kell azt is hangsúlyoznunk, hogy nagyon kevés a valószínűsége annak, hogy a jövődéli kutatások is pontos keletkezési helyhez köthessék az itt ismertetett csempeanyagot. A pontos keletkezést ugyanis csak a kiegészítő darabok és a földből vagy padlásokról előkerülő dúcok bizonyítják be egyértelműen, 16–17. századi darabok esetében ez elég valószínűtlen lehet. Így hát egyelőre meg kell elégednünk azzal, hogy az eddigi ismereteket felülvizsgáljuk, és kiegészítsük újabban előkerült adatokkal.

Sepsiszentgyörgy környékéről ásatások híján is értékes kályhacsempek és -töredékek kerültek elő. Legértékesebb ezek közül az a zöld mázas csempe, amelynek 1557-es keltezése mellett lovas, páncélos katona alakja látható.⁹ A sepsiszentgyörgyi Köntés kertészet területéről a sárkányölő Szent Györgyöt ábrázoló csempedarabot adtak be múzeumunkba. A közeli Uzon község belterületéről László Ferenc, neves régész-igazgató gyűjtött rendkívül érdekes, 16. századi lovas mázatlan, enyhén csillámos, valamint építészeti elemes, virágornamenses stb. csempéket. A stílis elemzések

⁷ Gazda 1969. 281–286.

⁸ Seres 1974–75. 267–305.

⁹ Gazda 1997–98.

azt mutatják, hogy e véletlenszerűen felszínre került darabok jórészt 16. századiak. A lovas alakos, valamint a Szent Györgyöt ábrázoló csempék a 15. században a budai királyi udvarban divatoztak¹⁰, a 16. századra viszont egész Erdély területén elterjedtek.¹¹ E csempék sepsiszentgyörgyi előfordulása nem bizonyíték arra, hogy ezek itt is készültek volna. Érdemes viszont elgondolkodnunk azon, hogy Sepsiszentgyörgynek mint mezővárosnak bizonyítottan voltak fazekasai. Az 1820-as Cziráky-féle urbáriális összeírás a helységben 7 fazekasmestert említ.¹² Az agyaglelőhelyek alapján biztosak lehetünk abban, hogy Sepsiszentgyörgyön korábban is készültek cserépedények és a környék ízlését kielégítő kályhacsempék. Az is elképzelhető, hogy a Szentgyörgy nevű városban a Szent Györgyöt ábrázoló csempéknek nagyobb lehetett a divatja.

A Lécfalva melletti *Várhegy* 1950-es ásatásából (vezető régész Székely Zoltán) újabb lovas alakos csempetöredék, valamint habán hatást mutató darabkák kerültek elő. Figyelemreméltóak ebből az ásatási anyagból a stilizált virágornamenses, valamint a kézdívásárhelyi csempékkel rokonítható darabok is. *Rétyről* újabb izgalmas, 17–18. századi töredékekkel rendelkezik régészeti tárunk. E példányok esetében ki kell emelnünk, hogy Várhegy és Réty egyaránt közel esik Egerpatakhhoz, ahol Herepei a Habán tulajdonnevet találta.

A *pávai* Vajna kúria mellől került elő az az ép, mázatlan csempe, amelynek lovas alakja fölött nagyméretű csillag látható. A lovas érdekességképpen nem lándzsát, hanem fokos baltát tart a kezében. E csempe a zabolai Pozsony-gyűjtemény egyik ritka értékű darabja.

A Barcasággal határos *Aldobolyban* 2001-ben történtek régészeti feltárások Bordi Zsigmond Lóránd vezetése alatt a 18. századi Hollaky-kúria környékén. A legjelentősebb leletréteg a kályhacsempenyag volt, e csempék zöme 17–18. századi, habán hatást mutató munka. Különösen értékes ebből az ásatási anyagból az akantuszvirágra emlékeztető, furcsa csúcsos virágos töredékek, valamint a brokátmintás darabkák.

Kovásnáról, *Bélafalváról* szintén olyan csempék kerültek elő, amelyek alapkoncepciójukban a habán csempenyaggal mutatnak rokonságot, bár mázatlan voltak és kezdetlegesebb megformálásuk egyaránt bizonyítja, hogy nem újkeresztény műhelyből származnak.

László Ferenc, a Székely Nemzeti Múzeum régész igazgatóőre 1913-ban *Dálnok* községből gyűjtött harminc darab kisméretű, csaknem négy-

¹⁰ Irásné 1986. 258–268.

¹¹ Benkő–Ungy 1984. 9, 11, 12, 17, 26, 27, 29, 57, 59, 74. rajz Székelykeresztúr környékéről, Demény–János–Kristó 1, 2b, 3, 5, 12. ábra Csíkból.

¹² A Cziráky összeírásnak két példánya maradt fenn, egyik a Magyar Országos Levéltárban, másik a Marosvásárhelyi Állami Levéltárban. Kutatásunkban egy oldalszámozás nélküli, gépírásmásolatot használtunk fel, amelyet a marosvásárhelyi példány alapján készítették, e másolatot a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár őrzi.

zetes csempét, amelyek mind ananászos (gránátalmás?) mintájúak. Az átlósan elhelyezkedő ananászokat többnyire rombuszszerű kiemelkedő öv köti össze.¹³ A csempéknek az eddigi szakirodalom sok helyről közli párhuzamait. E reneszánsz kompozíciójú típus Észak-Magyarországon¹⁴ és a Királyföldön¹⁵, valamint a szárhegyi Lázár-kastélyban egyaránt felbukkant. Származási helyként így több agyagműves központ jöhet számításba. A pontos helymeghatározást nehezíti e csempék kora is, hiszen többségük 17. század eleji lehet. A Dálnokról előkerült anyag így annyival inkább érdekes, hogy László Ferenc egy kis faluból öt típusát gyűjtötte be e csempének. Seres András Zágomban¹⁶, Pozsony Ferenc pedig Zabolán¹⁷ bukkant rá egy-egy példányára, Háromszéken tehát meglehetősen gyakorinak tekinthető e csempe. Lehet, hogy bűn központhoz kötni e mintát, de valószínű a nagy sűrűség és a több variáció előkerülése miatt, hogy Háromszéken is készültek ilyen csempék.

A Kálnokkal szomszédos *Kőröspatakról* a 20. század elején több érdekes csempe került be a Székely Nemzeti Múzeumba, ezek egy része az 1945-ös menekítéskor megsemmisült. Az egyik csempén várkastély látható.

3. Háromszéki csempékészítő központok és termékeik

A 18. századból több mesterről van tudomásunk, a termékeik pontosabb azonosítása nélkül. 1738-ban egy Halász Sámuel nevű marosvásárhelyi fazekasmester *zágoni* letelepedéséről tudunk. Halász az Imreh József birtokára telepedett le zsellérképpen, „*szolgáltatja léssen mestersége után, maga arra igéri magát, hogy edénnyel fizet a szolgáltatjáért*” – olvashatjuk kötőleveléből.¹⁸ Nem tudjuk, hogy Halász Sámuel milyen edényeket vagy csempéket készített. Valószínű, hogy ténykedése túlterjedt a földesura igényein, a környék más nemeseit is kiszolgálhatta. A csíkszentmihályi Sándor család levéltárából az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 1791-es zágoni adatot is közöl „*Feer Mázu kek virágos Tserepekből valo kementzé*”-re, ami azt bizonyítja, hogy a többszínű, igényes kivitelezésű csempék divatja is hódított Háromszéken.¹⁹

1753–54-ben Mária Terézia utasítást adott a quartélyházak felépítésére a legfontosabb településeken. Illyefalván, Pákéban, Nagyajtán, Nagyborosnyón, Alsócsernátonban, Albisban, Polyánban, Bélafalván, Zabolán,

¹³ E csempék közül kettőnek a fényképét közölte Gazda 1969. 5. és 6. kép.

¹⁴ Gyuricza 1992. 165. és 168. rajz.

¹⁵ Klusch 1980. 33.

¹⁶ Seres 1974–75. 291.

¹⁷ Pozsony 1993. 509.

¹⁸ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 27. 37-es iratcsomó, 30.

¹⁹ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. II. kötet, 109.

Gelencén jegyzik fel a quartélyházak felépítését, ezekben jórészt környékbeli fazekasokat dolgoztatnak. 1754-ben, a nagyborosnyói quartélyház építési munkálatainál pl. felsorolják: „*Papolczi Fazakasnak kiis rakot két fűttő kementzét, az egyikbe mázas nagy kájhát nro. 25, egy egy kajhat fel rakásával egjütt pro kr. 5 facit 2 Rf. Párkányokat és Czipkeket nro. 52 a két fűttőre egy egy párkánt és egy egy czipkét a kr. 3 facit 2,36. Paraszt kájhát azon két fűttőbe nro. 39, fel rakásával egjütt, egjnek egjnek árra kr. 3 facit 1,59. A cseléd házban a Nemes Szék kájhájából rakta fel, 50 kr. A Strása házba rakott kementze omnibus computatis 2,30. Két sód rakásáért a kőmivesnek és fazakasnak, minthogy együtt rakták, 1,40. A Cseléd házban levő kementzet ujjolag rakattatván hadnagy Marjasi uram, fizettem a fazakasnak melly mind eddig is nem occupáltatott 50 kr.*”²⁰ A más quartélyházaknál a fazekasok származási helyét nem jegyzik fel, de Albisban ekkor két csemperakó mestert is foglalkoztatnak.

A 18. századból Zaboláról is ismert néhány fazekas mesterember neve. 1704-ben a labancok Zabolán *Halmágyit, a fazekast* ölték meg négy társával egyetemben. 1766-ból ismerjük „*Fazakas Finna Mihály*” nevét. 1783-ban, ugyanezen kötet bejegyzése szerint, „*Finna Tamásnak az ecclesia számára való munkájáért, ugymint Kemenczék és Fűttők csinálásáért 5,20*” forintot fizettek²¹. Hogy Zabolán még a 19. században is készítették csempét, arról tanúskodik a szörcei Dónáth Erzsébet perefernumlevelének 70. tétele, ebből megtudjuk, hogy a lánynak szülei „*Egy Kementzere való Tsempet, ujjot*” adnak, „*a mely Zabolán vásároltatott*”.²² Keveset tudunk arról, hogy a 19. században kik fazekaltak Zabolán, a helyi falujegyzőkönyv csupán *ifjabb fazakas Keresztes Mihály* nevét említi meg 1850-ben.²³ 1854-ben a berecki vásárnapi iskolások névsorában bukkanunk rá *Császár Antal* zabolai 17 esztendőös tanonc nevére, aki ekkor Domokos Márton berecki fazekasmester segédjeként dolgozott.²⁴

A jól dokumentált anyakönyveknek és családi levéltáraknak köszönhetően, viszonylag terjedelmes fazekasnévsorral rendelkezünk a 18. századból *Kézdivásárhelyről*. Az első kézdivásárhelyi fazekast tudtunkkal 1558-ban említik, egy adásvételi szerződésben: „*Szabo Peter vasarhelyi fazakas*” szomszédságában vásárol földet valaki.²⁵ A születési anyaköny-

²⁰ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F.8, 1-es leltár, 1754/27.

²¹ A fenti adatok valamennyijét a zabolai református egyház libellusa tartalmazza. A kéziratnak csak első oldalai számozottak.

²² Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 65/1. – a szörcei Dónáth család levéltára, fasc. VI. (1821–1845), 91 verso oldal.

²³ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 386. – zabolai falujegyzőkönyv (1846–1854), 140.

²⁴ Sávai 1997. II. kötet 653.

²⁵ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 65/38. – kézdivásárhelyi Fülöp család levéltára, Fasc. I, 1.

vekben a következő fazekasnevek szerepelnek: *Szabó György* (1735)²⁶, *Nagy Sámuel* (1738)²⁷, *Ambrus György* (1744)²⁸, *Fazakas Bartalyus vagy Ambrus Bartalyus* (1745)²⁹, *Jantsó Ferentz fazekos* (1751)³⁰, *Jantsó Jakab fazekos* (1755)³¹, *Baka József senior fazekos* (1757)³², *Kétszináló János fazekos* (1763)³³, *Szőts Mátyás* (1765)³⁴, *Labontz István* (1770)³⁵, *Nagy Ádám* (1774)³⁶, *Nagy András* (1780)³⁷, *Nagy Sándor* (1782)³⁸, *Turótzai József* (1785)³⁹, *Nagy Miklós* (1785)⁴⁰, *Szigethi Sámuel* (1787)⁴¹, *Turótzai János* (1788)⁴², *Erdő András* (1796)⁴³, *Szigethi János* (1796)⁴⁴, *Kováts Sámuel* (1797)⁴⁵, *Baka János* (1797)⁴⁶, *Tót Sámuel* (1797)⁴⁷, *Erdő Moses* (1800)⁴⁸. Az esketési és elhalálozási anyakönyvek csak néhány névvel bővítik a listát: *Szabó István* (1762)⁴⁹, *marosvásárhelyi Rosnyai Sámuel fazakas mester legény* (1787).⁵⁰

E névsor megerősíti ugyan azt, hogy a 18. században erőteljes szerepe lehetett már Kézdivásárhely társadalmában a fazekasságnak, de nem ad pontosabb fogózkodót, hogy mi készülhetett itt. Nemrégiben közzétett munkánkban egy limitációt is ismertettünk, amely jelzi, hogy a kézdivásárhelyi mesterek csaknem minden edénytípust el tudtak készíteni, és termékeik közt ott szerepelt a zöld, kék, sárga színű kályhacsempe is⁵¹, mégis ritka esetben tudjuk csak azonosítani, fazekasokra bontva a

²⁶ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 105/612, Keresztelési anyakönyv, Kézdivásárhely, 1734–1845. 2. A nevek mellé zárójelbe tett évszámok azt jelölik, hogy először mikor jegyezték be a név mellé a fazekas mesterséget.

²⁷ Uo. 4 verso.

²⁸ Uo. 8 verso.

²⁹ Uo. 9 verso.

³⁰ Uo. 11 verso.

³¹ Uo. 17 verso.

³² Uo. 19.

³³ Uo. 25 verso.

³⁴ Uo. 28.

³⁵ Uo. 32.

³⁶ Uo. 35 verso.

³⁷ Uo. 39.

³⁸ Uo. 41.

³⁹ Uo. 43 verso.

⁴⁰ Uo. 44.

⁴¹ Uo. 45 verso.

⁴² Uo. 46 verso.

⁴³ Uo. 58.

⁴⁴ Uo. 58.

⁴⁵ Uo. 59.

⁴⁶ Uo. 59.

⁴⁷ Uo. 59 verso.

⁴⁸ Uo. 63 verso.

⁴⁹ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 105/613. Kézdivásárhelyi esketési és elhalálozási anyakönyvek 1734–1845. 6 verso.

⁵⁰ Uo. 13.

⁵¹ Gazda 1997–98. 50.

termékeket. Fazakas (Ambrus) Bartalyusról tudjuk, hogy kályhacsempéket is készített, mivel az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból közölnek egy kis szöveget róla: „*Fazakas Bartalyusnak, Királybirtó Uramni hogy kementzét tsinált, fizettünk flo. 2 d. 49*”.⁵² Bartalyus mester ezek szerint elismert, előkelő csempés lehetett, ha Háromszék legnagyobb méltósága, a királybíró is tőle rendelt csempéket.

Kézdivásárhely nagyméretű, tulipános csempéit Kós Károly⁵³ azonosította. E csempetípus, amely szárnyas tulipánjairól és az ezeket körülvevő oszlopokról ismerhető fel, nagy pályát futott be az idők folyamán. Jellemzője a szigorúan szimmetrikus szerkezet, a tulipánok a négy égtáj felé helyezkednek el egy-egy szépen ívelő indával övezetten. A típus a habánoktól eredeztethető. Kirchner Bertalan, a habánok egyik első erdélyi kutatója az egyik tulipános csempén a habánok jellegzetes H betűjét fedezte fel.⁵⁴ Ugyanezt az érdekes, középen hajlított H betűt fedezhetjük fel a Brassói Történeti Múzeum egyik csempéjén⁵⁵ Resch Adolf szászföldi gyűjtése úgyszintén több típust mentett át a gyönyörű, feltehetően szász termékek közül. Ezek egyikén Gabriel Erosin neve olvasható.⁵⁶ Több darabot gyűjtött be 1901-ben Balázs Márton kézdivásárhelyi igazgató-tanár is Kézdivásárhelyről és környékéről. A legszebbeken az oszlopok is díszítettek, ezek egy részén B. A. és Sz. M. szignók vannak. Múzeumunk gyűjteménye alapján megállapítható, hogy mázatlan csillámos, valamint zöld, kék, sárga és többszínű mázas változatban készültek ezek a csempék. Annak ellenére, hogy a legtöbb ezekből Kézdivásárhelyen készülhetett, le kell szögeznünk, hogy a környék fazekasfalvaiban is készítettek ilyen csempét. Erről tanúskodik a *Bedő István kálnoki fazakas* feliratos darab. Több, régies, a kézdivásárhelyieknél kezdetlegesebb kivitelezésű tulipános csempé került be Zágónból is. Az eddigi kutatók e csempéket a 19. század második felére datálták, elsősorban az Sz. M. szignónak köszönhetően, amely mögött az 1859-es fazekaslistában szereplő Szász Miklóst, Szász Mártont vagy Szigeti Mózeszt sejtették. Ha azonban stíluselemzést végzünk, hogy a 19. század második felében milyen csempéket készítettek a kézdivásárhelyi csempések, azonnal feltűnik, hogy a szárnyas tulipános csempék korábbiak kell hogy legyenek. Az Sz. M. szignó mögött talán a dolgozatunkban említett Szóts Mátyást, a B. A. jel mögött talán éppen Bartalyus mestert vagy valamelyik kortársát kell keresnünk. A 18. századi dúcokat, természetesen, később is felhasználhatták. Az egyik zöld mázas, B. A. szignós csempén például világosan felfedezhetőek a dúc hasadozá-

⁵² *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból*. II. kötet, *csinál* címszó.

⁵³ Kós 1972. 151–155.

⁵⁴ Kirchner 1943. 31.

⁵⁵ Klusch 1980. 108. kép.

⁵⁶ A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum 150 csempét vásárolt meg 1905-ben Resch Adolf brassói gyűjtőtől, ezek közül több darab tartozik e tulipános típusba.

sának nyomai. E csempék korhoz kötése tehát rendkívül nehéz feladat, és ugyanannyira bizonytalanok vagyunk abban is, hogy e nagyméretű darabok mind Kézdivásárhelyen készültek-e.

A kézdivásárhelyi mesterek közül még Labontz István nevét emelnénk ki, akinek feliratos, mesterneves zöld csempéiről ugyan eddig is sejtettük, hogy Kézdivásárhelyen készülhettek, de csupán a fazekaslista összeállításakor derült ki, hogy valóban odavaló mesterről van szó.⁵⁷ Labontz István csempéi a kecses, íves indákról, szépen hajló levelekről, egyszerűbb tulipánokról ismerhetők fel. Valószínűleg szintén ő készítette azt a mázatlan sarokcsempét, amely Csikjenőfalváról került elő, és ma magánkézben található Sepsiszentgyörgyön. Labontz István csempéihez stílusban nagyon hasonlítanak a Szigeti Mózes által készítettek is, valószínű, hogy Szigeti a Labontz tanítványa lehetett.

A szakirodalom egyöntetűen Barcaújfaluhoz szokott kötni egy cserépből kinövő virágtöves csempét, a virágtó szimmetrikus elhelyezését, csúcsán tulipánnal, oldalán levelekkel és pontokból összetevődő kör alakú virágokkal. A barcaújfalusi azonosítás mellett szól az, hogy Barcaújfaluból tényleg több dúc is került elő a 19. század végén, 20. század elején. Nemrégiben Sipos József viszont Csikből is bemutatott egy dúcot⁵⁸. Valószínűnek tartjuk, hogy a Balázs Márton által Kézdivásárhelyről gyűjtött darab Kézdivásárhelyen készülhetett. A B. A. mesterjegy mögött talán Bora András vásárhelyi fazekas mester rejtőzködhet, aki az 1859-es céhjegyzékben fellelhető. A csempe, stílusa alapján, népiesebbnek, más kéz munkájának tűnik, mint az előbb bemutatott, B. A. jeles, szárnyas tulipános példány. E csempetípus egyébként szintén nagyon elterjedt egész Erdélyben, így bármelyik fazekashelységben fellelhetjük variációit.

Úgyszintén kézdivásárhelyi mester készítette azt a zöld mázas sarokcsempét is, amelynek oszlopos, félköríves építészeti elemei alatt csokorszerűen összekötött indák fognak közre két egymással szembeforduló tulipánt. A sarokdíz középeleme egy kezdetleges rozetta. A csempe megformálásában nagyon közel áll a kézdivásárhelyi, azonosított csempékhez.

Az empire stíluselemei a 19. század húszas éveiben jelentek meg a kézdivásárhelyi csempékészítő mestereknél. 1823-ból Tu. L. szignós virágkosaras kézdivásárhelyi csempék sokasága maradt fenn a különböző köz- és magángyűjteményekben.⁵⁹ A csikozott virágkosárból rózsza, nefelejcs, tulipán, szegfű és hegyes szirmú nagy virág ível ki. Ezen a típuson már nem követelmény a szigorú szimmetria. Bár a listánkban hiába keressük a Tu. L. mesterjegy valódi tulajdonosát, valószínű, hogy a Turóczy fazekasdinasztia valamelyik tagja készítette e csempét.

⁵⁷ Gazda 1997–98. 54.

⁵⁸ A dúc vetített képes bemutatására a Kriza János Néprajzi Társaság csíkszeredai, kerámia-tematikájú vándorgyűlésén került sor.

⁵⁹ Lásd Seres 1974–75. 9 d rajz Csernátonból, valamint Pozsony 1993. 514. Zaboláról.

Az aszimmetria játéka a későbbi vargavárosbeli csempéken is megfigyelhető: *Sas Fer[enc]*, *Szóts Márton 1858* feliratú csempéink tanúskodnak erről.

Kézdivásárhelyen készítettek hornyolt csempéket is. A hornyoláson kívül különböző virágornamensek is kerültek ezekre a csempékre. Kós Károly e típust madarasinak sejtí, viszont a feliratos darabok (Szóts Márton 1842⁶⁰), valamint a legújabb kézdivásárhelyi ásatások leletanyaga⁶¹ egyaránt arról tanúskodnak, hogy a vargavárosbeli fazekasok (is?) készítettek ilyen csempét. A Székely Nemzeti Múzeum gyűjteménye több ilyen csempét őriz, amelyek Kézdivásárhelyről, Gelencéről, Kézdimartonosról kerültek be. A stílárís elemzés is inkább Kézdivásárhelyhez köti e csempetípust, mint a tulipános vagy brokátmintás, bogaras csempéiről ismert Csíkmadarashoz.

Nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy a Kézdivásárhelytől csak néhány kilométerre lévő Berecken milyen csempéket készítettek. Itt valószínűleg a 19. század első felében kezdtek el az agyagművességet. A Cziráky-féle urbáriális összeírás a mezőváros mesteremberei közt még csak a szabókat, asztalosokat, csizmadiákat és kovácsokat említi meg.⁶² Röviddel ezután, 1838-ban viszont a fazekasoknak már céhük is van, amely a szabályzatai alapján bünteti a kontárokat, illetve segíti a céhtagokat.⁶³ Seres András adatai szerint Pénzes Elek és Finta Lázár a 19. század második felében készített Berecken csempéket⁶⁴, de az eddigi kutatások nem hoztak felszínre általuk készített csempéket, legalábbis feliratos darabokra nem bukkantunk. A nyilvánvalóan kézdivásárhelyi készítmények mellett Bereckről egyetlen zöld mázas csempét tudunk felmutatni, amelyet 2000-ben hoztunk be múzeumunkba. Ez a kalotaszegi rozettásvirágtöves darabokkal mutat rokonságot, viszont eltér valamennyire az eddigi Kalotaszegről publikáltaktól.⁶⁵ A szélrész sarkainak megmunkálása a kézdivásárhelyi csempékkel rokonítja e csempét. Mivel a rozetta különböző formái a kézdivásárhelyi készítésű darabokon is fellelhetőek, az sem kizárt, hogy ez a csempe is kézdivásárhelyi. Ezzel az ismertetett darabbal mutat rokonságot egy 1828-as mázatlan csempe, amelyen Pál János neve olvasható.⁶⁶ E csempének szintén sok variációja került elő Háromszékről, a felirat nélküli darabok Kézdivásárhelyről és a város közvetlen környeze-

⁶⁰ Pozsony 1993. 515. és 25. ábra.

⁶¹ 2001-ben a Damasus cég ástott ki a kézdivásárhelyi templom mellől néhány világoszöld mázú, hasonló díszű darabot, amelyeket a Székely Nemzeti Múzeum rendelkezésére bocsátottak. Ezúton is köszönjük.

⁶² Cziráky-összeírás, másolat, Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, oldalszámozás nélkül.

⁶³ Gazda 1997–98. 65.

⁶⁴ Seres 1974–75. 272.

⁶⁵ Végh 1977. 8d. ábra, 52. kép.

⁶⁶ A feliratos, évszámos csempét közölte Kónya 1971. E példány a kisborosnyói iskola-múzeumban volt a közlés időpontjában.

téből kerültek be a Székely Nemzeti Múzeumba. A berecki anyakönyvek valamelyest bővítik az eddig ismert fazekasok listáját⁶⁷, a jövődöbeli kutatásokra való tekintettel közöljük az újonnan (is) feltárt neveket: *Veres János* (1859)⁶⁸, *Bánfi György* (1862)⁶⁹, *Perdi János* (1862)⁷⁰, *Fejér János* (1865)⁷¹, *Petri János* (1867)⁷², *Esztány Imre* (1874)⁷³, *Finta Lázár* (1876)⁷⁴, *Lázár Mihály* (1877)⁷⁵, *Klára Albert* (1881)⁷⁶, *Szabó alias Benke Antal* (1885)⁷⁷, *Kovács János* (1886)⁷⁸, *Bardócz Antal* (1866)⁷⁹, *Pénzes Elek* (1900)⁸⁰, *Finta Ignác* (1860)⁸¹, *Sata János* (1877)⁸², *Domokos Márton* (1854)⁸³.

Bereck mellett fontos csempékészítő központnak tartjuk Pávát is, ahol több fazekas működött. Sajnos, a pávai anyakönyvek egyáltalán nem tartalmaznak mesterségre vonatkozó bejegyzéseket, így csupán az eddig feltárt mesternevekre hagyatkozhatunk.⁸⁴ A Páváról előkerült csempéket Pozsony Ferenc részletesen ismertette egy tanulmány keretében.⁸⁵ Páva legfontosabb csempékészítő mestere Hegyeli Mihály volt, aki a 19. század második felében működött. Csempéin szépen ívelő tulipánok, valamint kezdetleges kakas- vagy madárábrázolások ismerhetők fel.⁸⁶ A Vajna-kúria alól előkerült, korábban már ismertetett 16. századi lovaslovagalakos csempe azt tanúsítja, hogy a királybírakat is szolgáltató Vajna család nagyon korán ösztönözhetette személyes példájával a pávaiakat a tüzelőberendezés alkalmazására. Így nem kizárt, hogy a kitűnő agyaggal rendelkező helység egyike a legkorábbi fazekasfalvaknak. Kár, hogy a for-

⁶⁷ Az eddigi fazekaslistákat lásd Seres 1974–75. 272. , valamint Gazda 1997–98.

⁶⁸ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 105/176., berecki születési anyakönyv (1858–1893), 12.

⁶⁹ Uo. 27.

⁷⁰ Uo. 32.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo.

⁷³ Uo. 90.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo. 104.

⁷⁶ Uo. 125.

⁷⁷ Uo. 149.

⁷⁸ Uo. 154.

⁷⁹ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 105/178., berecki esketési anyakönyv (1858–1921), oldalszámzás nélkül.

⁸⁰ Uo. oldalszámzás nélkül.

⁸¹ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 105/179., berecki halottas anyakönyvek (1857–1905), oldalszámzás nélkül.

⁸² Uo. oldalszámzás nélkül.

⁸³ E névre a berecki vasárnapi iskolások névsorában bukkantunk, mint fazekasmester tanoncokat nevelt ekkor. Sávai 1997. II. kötet, 653.

⁸⁴ Seres 1974–75. 273–274., Pozsony 1993. 499–522.

⁸⁵ Pozsony 1993. 5, 32, 48, 49, 50, 51, 52. számú rajzok.

⁸⁶ Pozsony 1993. 48, 49, 50, 51, 52. rajz.

rások nem tudnak segítséget nyújtani ennek megerősítésére avagy cáfolására.

A Sepsiszentgyörgyhöz közel fekvő Kálnokon is készítettek csempéket. Kálnokról került be az a 17. századi csempe, amelynek közepén nyolcszögű keretdíszben tulipánok láthatók.⁸⁷ Seres adatai szerint e csempe itt készült, de biztosan nem az általa megnevezett fazekas készítette ezt, hisz jól felismerhető rajta a 17. századi stílus. Alján elmosódott évszám látható, ennek első két tagja 16... A 18. századból már ismertettük a Bedő István kálnoki fazekas feliratú, egyes darabokon 1776-os évszámot viselő csempét. Különösen sok csempe kerülhetne elő e helységben egy szakszerű ásatás folyamán, hiszen az itt megtelepedett Kálnoki család fontos megrendelője volt e fűtőberendezéseknek. Szóbeli visszaemlékezések szerint a 70-es években egy fűrésztalapatának ásásakor kb. 70 cm vastagságban cseréptörödékeket találtak. Valószínűleg valamelyik kálnoki fazekas sejtgödörét hányták szét az avatatlan kezek.

Környékünk egyik híres fazekasfalujában, Bodokon is készült kályha-csempe, bár biztos datálása ennek későbbi keletű. A bodoki iskolatörténeti adatok közt ugyan megemlítik, hogy 1768-ban Incze Gergely megyebíró a fűtőt felrakó fazekasnak munkadíjat fizetett, de semmi biztosat nem tudunk e fazekas származásáról.⁸⁸ A bodoki kályhakészítésről az első konkrét adatunk 1895-ből származik. Ekkor az agyagipari bizottság megállapította, hogy Bodokon egy kályhakészítő mester működik, aki már tíz elég csinos kályhát készített el egy közeli földbirtokos házába. A bizottság a fiatalember képztetését vette célba, és 1895-ben már mint Ungváron tanuló mestert említik Gyulay Károly bodoki fazekast.⁸⁹ A képzés nem járt sikerrel. Bár Gyulay Károly kitűnő képzettségéről állandó értesítéseket kapunk a háromszéki sajtóból, a fiatal kályhás minduntalan munkahiányról tesz jelentést.⁹⁰ 1899-ben a *Millenniumi emlékkönyv* is megemlékezett róla a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara felmérése alapján.⁹¹ Két esztendővel később a székelyföldi iparfejlesztési biztos, Hegedűs Sándor az Iparkamara figyelmébe ajánlotta a jól képzett mestert: „*Egy igen ügyes és kiválóan képzett agyagiparos van Sepsiszentgyörgy szomszédságában, Bodokon: Gyulay Károly, aki kitűnő kályhákat készít, amihez igen jó agyag áll rendelkezésére. Tekintettel agyagiparunk hátramara-dottságára és főképp a csehországi kályhák nagy elterjedésére, fölötté kívánatos volna nevezettet állami támogatással – segélyezés és gépek adományozása által – iparában megerősíteni és általa az agyagiparban több székely fiut kiképeztetni, minthogy a jobb agyagiparnak a Szé-*

⁸⁷ Seres 1974–75. 16b kép.

⁸⁸ Berecz 1893. 76.

⁸⁹ Székely Nemzet XIII. évf. 1895. dec. 25. 194. szám.

⁹⁰ Székely Nemzet XIV. évf. 1896. ápr. 20. 60. szám.

⁹¹ Potsa 1899. 182.

*kelyföldön jövője van.*⁹² Az ajánlás ellenére sem került jobb anyagi helyzetbe Gyulay. Seres András háromszéki fazekasságról készült felmérésében már Bikfalván említette mesterünket, ahol szerinte 1912-ig dolgozott.⁹³ Bár a jelek szerint Gyulay több kályhát is készített Háromszék területén, eddig semmilyen termékét nem sikerült azonosítani. Bodokról csupán néhány csíki kályhacsempét őriz gyűjteményünk, az újabb gyűjtések pedig nem hoztak felszínre kályhacsempéket.

A valamikor Udvarhelyszékhez tartozott, ma viszont Kovászna megye területén fekvő *Magyarhermány*⁹⁴ csempéit kell még utoljára áttekennünk. E központtal már szerencsésebb helyzetben vagyunk, hiszen több azonosított vagy odavalósinak vélt darabbal büszkélkedhetünk. A falu az egyik legrégebbi fazekasközpont Háromszéken, már az 1750-es összeírásban megemlíti Boda István nevű fazekasát.⁹⁵ Fényes Elek 1840-es statisztikájában kiemeli, hogy „legtöbb edényt készítenek Kis Batzon és Hermány, ez utóbbi 20–25 000 darabot évenként”.⁹⁶ A híres magyarhermányi tűzálló agyag ideális volt csempék készítésére, így korán elkezdődhetett a csempékályhák készítése és építése e központban is. Az itteni csempékészítésről az eddig ismert első híradás a két Homoród mentén utazó Jánosfalvi Sándor István tollából származik, aki egy adoma révén ad hírt a 19. század közepén a nem túlságosan jó hírnévnek örvendő magyarhermányi csempésekről: *„Egy hermányi vén ravasz fazakas a szomszéd faluba menvén egy tüzelő kemence rakni, kifizették s azzal elbúcsúzott, de mikor éppen a kaput húzná bé maga után, kijön hirtelen a házi leány s utána kiált: János uram! János uram! Jöjjön vissza, met leomlék a kemence! Mit mondasz fiam? Kérdé János uram. Azt, hogy leomlott a kemence, melyet rakott. Úgy nó! felele János uram, hiszen nem is tarthat, míg a világ, s azzal tovább osont a pénzzel s jóllakva.”*⁹⁷

E mókás anekdotát megcáfolni látszanak a jó minőségű 18–19. századi csempék, amelyeket Balassa Iván és Vajda László gyűjtött 1942-ben Magyarhermányról. E csempék ismerve a sokszögű, erősen kiemelkedő középrész, valamint az ezt körülvevő tulipános mintakincs. E típusból több darab került elő, mindannyi Erdővidékről. Megtörténhet, hogy magyarhermányi az a keresztes csempe is, amelynek sokszögű középrészét szív alakú virágocskák övezik. E csempén 1737-es évszám látható. A furcsa kereszt inkább a görögkeleti egyházban használt, egyelőre rejtély, hogy

⁹² Hegedűs 1901. 23–24.

⁹³ Seres 1974–75. 276.

⁹⁴ A hermányi fazekasságról és csempékészítésről lásd még Seres 1974.

⁹⁵ Farkas 1999.

⁹⁶ Fényes 1840. 80.

⁹⁷ Jánosfalvi Sándor 1942. II. kötet, 83.

román mester készítette-e, avagy a környező falvak románjainak megrendelésére készült.⁹⁸

A negyvenes években Magyarhermányból csempedúc is került a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonába, a nagyméretű, hornyolt, zöld mázas és mázatlan csempék tehát bizonyítottan magyarhermányiak, ezek hornyolásaiba kisméretű szíveket, tulipánokat, csillagokat, rozettákat formáztak.

A másik nagyméretű, magyarhermányi mázatlan csempén stilizált napmotívum látható, amelyet koszorúszerűen fognak körbe az apró méretű virágok. Az előkerült példányokat, egymás mellé helyezve, feltűnő a hasonlóság e csempék között. Valamennyinek közös jellemzője a szív alakú virág, a felül keskeny és hegyes, alul pedig széles körívekből összetevődő tulipán. A gótikus ízlésű középső sokszögű mértani minták merevségét e kisméretű, játékos és naiv vonalú virágok oldják fel.

Bár ezek alapján majdnem bizonyosnak mondható, hogy e csempék valamennyije Magyarhermányban készülhetett, mestereiket nem sikerült azonosítani. A magyarhermányi anyakönyvekből ugyanis kimaradtak a mesterségmegnevezések, és az előkerült csempék egyikén sem lehet mesternevet, avagy segítséget nyújtó kezdőbetűket felfedezni.

4. Összegezés

Az eddigiekből is látható, hogy Háromszéken a csempés tüzelőberendezés a 15–16. században jelent meg. Első megrendelői a főnemesek voltak: a pávai Vajnák, a lécfalvi vár lakói, a sepsiszentgyörgyi vagyonosabb réteg, a kőröspataki Kálnoki család, a torjai Aporok, a zabolai Basák. Királybírák, főkapitányok házáat fűtötte tehát e ragyogó kivitelezésű kályhatípus. Bizonyosra vehető, hogy e csempék jó része még „importáru” volt, hiszen a csempékészítés nem volt egyszerű feladat, avatatlan kezek nem tudták elkészíteni.

A háromszéki lakáskultúra-vizsgálatok hátramaradottságára való tekintettel nem egyszerű feladat megállapítani, milyen bútorok társaságában fűtöttek ezen impozáns, kerek vagy szögletes formájú, faragott vagy esztergált falábakon álló kályhák. Bizonyára egyszerűbb vagy faragott ládák, asztalok, kendőszegek, pohárszékek vehették körül őket.

A 15. századi darabok még csaknem mind mázatlanok. Ritka még a mázkészítés tudománya, Mátyás udvarában is még kísérleteznek ez idő tájt az ólomházak elkészítésével. A 16. századra már feltűnik Háromszéken is a zöld mázas kályhacsempe, amint azt az 1557-es, Sepsiszentgyörgyről előkerült kályhacsempén látjuk. Nem csoda, hogy éppen a zöld

⁹⁸ A csempe Dálnokról került elő, hasonló, évszám nélküli példány pedig a szárhegyi Lázár-kastély mellől is.

szín válik e korai kályhák legkedveltebb színévé: bútorokon, lakástextíliákon, ruhákon ez az egyik legkedveltebb szín a 16–17. században is. 1633-ban Kálnoki Susanna „*zöld uiragos Barsonii uall*”-at⁹⁹, 1655-ben Apor Susanna „*zöld seljemmel varrot ing*”-et¹⁰⁰ vitt magával férjhez. Másrészt a zöld mázat olcsóbban lehetett előállítani, a kék mázhoz szükséges kobalt ugyanis még a 19. század legvégén is drága termék volt a Székelyföldön. Az előkerült töredékeken és ép darabokon egyaránt látható, hogy a dúcba textilnyomással helyezték be a megdolgozott agyagot, és száradás után ezzel próbálták kiemelni.

A 17. századtól egyre erőteljesebb szerepet kap a háromszéki megrendelők ízlésében is a reneszánsz virágornamentika és a habán hatású végtelen mintavilág szeretete. A kályhacsempéink sokasága árulkodik erről. A „paraszt” csempékre ugyan még nem kerül fel máz, de azokon is megjelenik a csillám, ami ragyogóvá, tetszetőssé teszi ezeket. A mázak közül dominánssá válik a zöld, ami a 18. századra majdnem teljes egészében kiszorítja az egyszerű mázatlan csempéket, főleg a céhes fazekasok körében. A zöld szín divatja továbbra is hódít a lakáskultúrában. 1739-ben az altorjai Apor Farkas javai közt két zöld és egy fehér festékű ládát látunk, és a „*kendő szeg vagyis fogas*” is zöld színre festett.¹⁰¹ 1774-ben a kilyéni Székely Krisztina 4 ládája közül kettő zöld festékű, 12 párnahaja közül pedig négy zöld selymes.¹⁰²

A 17–18. századi virágos csempék stilizáltak, reneszánsz előképekre vezethetők vissza, és nem a konkrét növényvilágra. Leggyakrabban a gránátalma (ananász?) és az akantuszszerű nyújtott virág jelenik meg.

A 18. században már bizonyítottan jelentkezik Háromszék egész területén a csempékészítő mesterség. Ekkorra már a szék igényeit egy elég erőteljes céh elégíti ki, amely a technikai kivitelezés fortélyait bizonyára a vándorlások során elsajátíthatta. Kézdivásárhely mint kézművesközpont egyébként is vonzza az iparosokat: marosvásárhelyi, nagybányai, gyöngyösi, debreceni iparosok is szép számmal gyűlnek e székelyföldi mezővárosba, igaz, zömük nem fazekasként működik. A jókezü fazekasrétegnek köszönhetően a megrendelési terület visszaszorul, kedvelté válik a Kézdivásárhelyen és környékén készített oszlopos, tulipános csempetípus, valamint az egész megye területén felbukkanó, habán hatást tanúsító végtelen mintás kályhacsempe. Valószínű, hogy e században keletkeztek a korai magyarhermányi csempék is. A céhen kívüli termékek viszont még zömmel mázatlanok. A kontároknak is idő kell, amíg ellesik a fortélyokat. E korszak csempékészítői már törekednek, hogy sajátos helyi stílust teremtsenek, de az előképekhez való ragaszkodás még nagyon erős. Akár-

⁹⁹ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 36., Apor család levéltára, 184., Fasc. II/74.

¹⁰⁰ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 36, Apor cs., nr. 385., Fasc. III./134.

¹⁰¹ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 74, Cserey gyűjtemény, Fasc. XVI., 140–143.

¹⁰² Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 75, Múzeumi gyűjtemény, Fasc. VI., 198.

csak a festett bútorokon, valamint a bokályokon, a legkedveltebb ornamenssé a tulipán válik. Ezt láthatják fazekasaink a templomi úrasztali terítőkön, a nemesi házak selyemhímzésein, az egyre gyakoribbá váló festett bútorokon, a környék udvarházainak nagyméretű galambbúgos kapuin. A hatások több irányból érik Sepsi-, Kézdi-, Orbai- és Miklósvár-széket egyaránt. Illyefalván olasz nemesi család telepedik le, és olasz telepések kezdenek beszivárogni Kovászna környékére is. Zalánpatakon és Bükszádon üvegcsűr nyílik, ahová egyre nagyobb számban szállingóznak a német eredetű vendégmunkások is. A közeli Brassó szász mesterei ugyanúgy hatottak, mint a Moldva felől beáramló románság, avagy a török és görög kereskedők színpompás termékei, színes szövetei és hímzései.

A 19. században eléggé eklektikussá válik a stílus. A csempék mintaállománya egyrészt közelít a népies faragványokhoz, hiszen a csempedúcot is faragni kell. A falusi ezermester a rozettás csempékkel kísérletezik, de ellesi a kézdivásárhelyi vagy brassói mesterektől a tulipános, oszlopos típust is. Ez a réteg képezi az archaikusabb mintaállományt. A városi céhes mesterek, talán éppen az elkülönülési vágnak köszönhetően, az empire csempetípussal kísérleteznek, amelyből a naturalisztikus, aszimmetrikus virágcsokrokig jutnak el. E korszakban háttérbe szorúlnak a mázatlan csempék, és főszerepet kap a zöld máz. A 19. századi csempéken már nagyon sajátos helyi stílus ismerhető fel. E stílus a rozettás darabok esetében közelít a kalotaszegi csempékhez, a konkrét kapcsolatokra viszont semmilyen jel nem mutat. A 19. század második felének magyarhermányi csempeállományán a siklódi csempékhez közelítő motívumkincs jelenik meg. A pávai csempéken a madarasi csempékkel és csíki festett bútorokkal rokonítható tulipánok tűnnek fel. Mindenki kísérletezik, mégis sajátosan háromszéki lesz e csempefajta. Mértani és virágornamensek összeötvozése, merev hornyolások és apró virágok játéka teszi vidámmá, félreismerhetetlenné e csempéket. Megnő a méret is: nagyrészt 35–40 cm-es csempék terjednek el a vidéken, és hódítják meg a vagyontalanabbak házeit is.

A 20. századra a háromszéki csempekészítés teljesen háttérbe szorul. A csempekályhák helyét átveszi a plattenes érckályha, a szétbontott kályhák csempéi elvesztik funkcionalitásukat: hátulsó párkányukat kihasználva csirkeitatókká válnak, avagy felkerülnek a padlások rejtettebb zugaiba. A népművészet visszaszorulásának periódusa ez: padlásokba, istállókba kerülnek a festett bútorok, eltűnnek a faragott nagykapuk, a cserépedények helyét átveszik a bádog és mázas edények. Hódít az egyszerűség: csillogó, politúrozott bútorok, egyszerűbb, kisebb kapuk lepik el a környéket. Miért éppen a díszes kályhacsempe lenne kivétel a modernizálódás alól?

A háromszéki kályhaművesség emlékei a tudatokból is kitörlődtek. Ha a cserépedényekről, más agyagtermékekről még sejtik néhol, hogy hol készült, a csempének a funkcionalitása is feledésbe merült egészen az új típusú csempékályhák megjelenéig. Felkutatásuk, azonosításuk így napjainkra egyre nehezebbé válik, régészekről, ásatásokról várjuk a rejtély megoldását valamennyien.

Szakirodalom

- BENKŐ Elek – UNGHY István
1984 *Székegykeresztúri kályhacsempék. 15–17. század.* Bukarest
- BERECZ Gyula
1893 *Háromszék-vármegye népoktatási intézeteinek története.* Brassó
- BUNTA Magda
1973 *Az erdélyi habán kerámia.* Bukarest
- DEMÉNY István Pál – JÁNOS Pál – KRISTÓ Tibor
1980 *Csíkból előkerült alakos kályhacsempék.* Aluta X–XI. 243–254.
- DUNÁRE, Nicolae
1957–58 *Colecția de cahle a Muzeului Etnografic al Transilvaniei din Cluj.* Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei. 157–179.
- FARKAS Irén
1999 *Újabb adatok a csiki népi kerámia kutatásához.* Csíkszereda
- FÉNYES Elek
1840 *Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben.* VI. kötet, Pest
- GAZDA Enikő
1997–98 *Háromszéki fazekas központok. Centre de olari din Trei Scaune.* In: *Centre de olari din Sud-Estul Transilvaniei. Fazekas központok Délkelet-Erdélyben.* I. kötet, Sepsiszentgyörgy, 47–82.
- GAZDA Klára
1969 *Figurális kályhacsempék a sepsiszentgyörgyi múzeum gyűjteményében.* Aluta. I. 281–286.
- GYURICZA Anna
1992 *Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról.* Miskolc
- HEREPEI János
1965 *Kik voltak az alvinci újkeresztények?* In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* I. kötet, Budapest–Szeged, 341–353.
- HOLL Imre
1958 *Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra (XIV–XV. század).* In: *Budapest Régiségei.* XVIII. 211–299.
- HOLL Imre – VOIT Pál
1956 *Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye.* In: *Budapest Régiségei.* XVII. 73–138.

IRÁSNÉ MELIS Katalin

1986 *Szent György-alakos budai kályhacsempék*. In: Fügedi Erik (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 254–268.

JÁNOSFALVI SÁNDOR István

1942 *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*. 1838, 1846, 1858. II. kötet. Kolozsvár

KIRCHNER Bertalan

1943 *Habán motívumok a magyar népművészetben*. Nagyvárad

KLUSCH Horst

1980 *Siebenbürgische Töpferkunst*. Bukarest.

KÓNYA Ádám

1971 *Kályhacsempé a kisborosnyói iskolamúzeumból*. Megyei Tükör IV. 334. május 22.

KÓS Károly

1972 *Népi kandallók és kályhacsempék az erdélyi magyarság körében*. In: *Népelet és néphagyomány*. Bukarest, 134–190.

MÉRI István

1957 *A nadabi kályhacsempék*. Archeológiai Értesítő 1957. 187–204.

PÁLL Judit

1999 *A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése*. In: Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Csíkszereda, 75–83.

POTSA József (szerk.)

1899 *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére*. Sepsiszentgyörgy

POZSONY Ferenc

1993 *Zabolán talált kandallócsempék*. Ethnographia. 104. 2. 499–522.

SÁVAI János (közlő)

1997 *A székelyföldi katolikus plébániák levéltára*. II. kötet. Szeged.

SERES András

1974 *Hermányi fazekasság*. In: *Almanahul Muzeului din Cristuru Secuiesc – A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve*. Csíkszereda, 359–368.

1974–75 *Kovácszna megye régi fazekas központjai*. Aluta VI–VII. 267–305.

SZABÓ T. Attila (szerk.)

1978 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. II. kötet. Bukarest

TÜDŐS S. Kinga

1998 *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*. Bukarest–Kolozsvár

VÉGH Olivér

1977 *A kalotaszegi fazekasság*. Bukarest